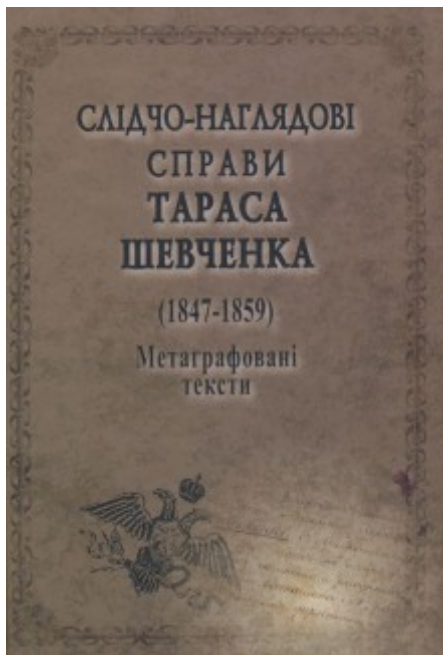

Шевченко проти Системи

Два академічні дослідні інститути НАН України підготували фундаментальний том документів «Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка.1847—1859»

Ігор Сюдюков

Він прожив лише 47 років. І тільки 13 із них (!) був юридично, «законно» вільною людиною. Решта 34 — це роки кріпацтва та заслання на «солдатчину», в оренбурзькі степи та прикаспійські пустелі... Попри це, Тарас Шевченко наново відродив українську націю — як своїми геніальними творами, так і, що не менш важливо, прикладом власного унікального життя (скільки талановитих митців співали гімни свободі, але лише одиниці з них, подібно Шевченкові, готові були пожертвувати за неї кар'єрою, «успіхом», здоров'ям, по суті, життям).

Ряд популярних сучасних дослідників (як — от Григорій Грабович, Оксана Забужко) розглядають великого поета як «міфотворця», пишуть про «Шевченків міф України», стверджуючи, що саме в такий спосіб наш геній спромігся відтворити Україну (передовсім духовну, як він її уявляв),

трансформувавши її у живу реальність. На погляд автора цих рядків, радше можна говорити про Шевченка як міфоборця, бо Поет всією своєю творчістю завдав дошкульного удару по «сакральним» міфам про «всеобщее благоденствие», «единый русский народ», «мудрый государственный порядок». Саме на них, власне, і трималась імперія Миколи I. За це Поета було покарано.

Як реально це відбувалось, як і за що саме імперська репресивна машина розправилася з Шевченком — про це йдеться у 700-сторінковому узагальнюючому томі документів та матеріалів «Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. 1847—1859», підготовленому до друку Інститутом історії України НАН України, Інститутом літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, Національним музеєм Тараса Шевченка та Центральним державним історичним архівом України (виpuщений щойно київським видавництвом «Арій»). Над томом працювала редакційна колегія у складі: Валерій Смолій (відповідальний редактор), Микола Жулинський, Геннадій Боряк, Валентина Шандра, Олександр Боронь, Галина Бурлака, Сергій Гальченко, Іван Глизь, Ольга Музичук, Дмитро Стус, Олександр Реєнт.

Маємо підстави говорити, що такого узагальнюючого видання в Україні досі не було — тому книга варта окремої докладної розмови. Це корпусне видання усіх збережених досі слідчих і наглядових справ Тараса Шевченка як цілісних діловодних комплексів поліцейсько-жандармського і військового відомств; до тому увійшло 396 документів щодо слідства над Шевченком, його ув'язнення та заслання й поліційного нагляду за ним в останні роки життя; 147 із них публікуються вперше. Книга також містить факсимільну публікацію нещодавно віднайдених понад тридцяти листів до Тараса Шевченка, що вважалися втраченими. Уперше публікуються документи XVIII ст., зібрані Поетом під час служби в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Проведено зразкову й ретельну реконструкцію масштабної картини півторасотлітніх міграцій архівної шевченкіани.

Зокрема, з розлогих передмов до тому та величезного науково-довідкового апарату читач матиме змогу дізнатися про архівоцид, тобто свідомий і умисний процес винищення певних сегментів архівного фонду

України, шевченківського фонду передовсім, здійснюваний більшовицькою владою; про те, як за доби гетьмана Скоропадського (вперше після десятирічної перерви) було порушено питання про переміщення в Україну архівних документів, пов'язаних із Шевченком. І це сталося на міждержавному рівні — на українсько-російській мирній конференції влітку 1918 р. за поданням Георгія Нарбута, Дмитра Антоновича та Федора Слюсаренка було складено перелік мистецької та архівної спадщини українських художників (насамперед Шевченка), що підлягала поверненню в Україну. Втім, вирішити питання про передання Шевченкової справи в Україну тоді не вдалося. Можна прочитати і про те, що, за дивним збігом обставин (а може, й ні?), роки найбільшої в історії України катастрофи — 1932—1933-й — стали водночас переламними в історії архівної шевченкіани: саме тоді в Україну потрапив основний масив документів із російських архівів». Як і про те, в який саме спосіб за радянських часів створювався міф про Шевченка — «інтернаціоналіста» та «революційного демократа» і скільки чесних вчених загинуло, опираючись творенню такого міфу (втім, треба визнати, що новітні тлумачення Шевченка як «друга дворянства», «аристократа у фракці», «поступовця», мало не «ліберала» — також вельми далекі від історичної правди).

Але нам зараз варто поговорити про інше. Цар Микола I покарав Шевченка незрівнянно жорстокіше (згадаймо монаршу резолюцію: «Под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать» — на додачу до безстрокового заслання «в солдати»), аніж друзів поета — Миколу Костомарова і Пантелеймона Куліша, які проходили по тій самій справі (про це докладно розповідається у книжці). Чому? Очевидно, через те, що Шевченко своєю творчістю, своїми глибинними переконаннями заперечував світоглядні, непорушні засади деспотичної держави Миколи Павловича Романова. Про це розгорнуто розповідає одна з авторів книжки, доктор історичних наук Валентина Шандра.

Справді, пише пані Валентина, «якщо зважати на ситуацію в імперії, то політику Миколи I практично стовідсотково поділяло придворно-урядове середовище, такою ж суттєвою була й підтримка тогочасного російського

суспільства. Чому ж позиція Тараса Шевченка не збігалася з позицією більшості й він не вписався в ряди тих поетів, які були наближені до Двору? Чому він не сприйняв усі ті церемонії, пишноти, міфи і сценарії верховної влади, до яких був наближений (територіально, а не соціально чи ідеологічно) і якій би мусив бути зобов'язаний викупом з кріпацтва і навчанням в імператорській Академії мистецтв?»).

Відповідь, знову акцентуємо на цьому, в цілковитій несумісності світоглядів царя і Поета. За розумінням Миколи I, «його» держава «мусила базуватися на особистій необмеженій владі імператора з наближенням до військової субординації її бюрократичного апарату... Була створена ліберально-консервативна концепція розвитку Росії, в якій чільне місце відводилося поступовості, викоріненню революційності, а також долаттю відсталості через підвищення освітнього і загальнокультурного рівня суспільства» (В.Шандра). На думку дослідниці, «змушуючи кожную установу працювати в межах виписаних законів, Микола I справді створив добре впорядковану поліцейську державу, яка, проте, переставала обслуговувати суспільство і кожную людину, зокрема, обмежуючи внутрішню її свободу». До того ж (втім, це, по суті, біло головним!) цар робив все можливе, все від нього залежне, аби добровільно (чи й силоміць) «розчинити» українців у спільній етнічній («російській») ідентичності.

А що ж Шевченко? Геніальний носій народного світогляду (про це часто забувають!) , основою основ якого була свобода (і «внутрішня», і «зовнішня»), він , як пише Валентина Шандра, «при всьому прагненні вдосконалювати власну творчу майстерність не позбувся відчуття тієї соціальної прірви, яка розділяла його омріяну Україну й петербурзький вищий світ. У цьому постійному душевному змаганні, можливо, не до кінця рецепційованому поняттями та образами, перемогла українська ідентичність з її прагненням соціальної справедливості та причетністю до власного народу з відповідальністю за його долю». Так народився Геній, який кинув виклик всесильній Системі.

А тепер продовжимо розмову вже у конкретнішому контексті. Перечитаймо документи з книги.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО. АВТОПОРТРЕТ НА ЗАСЛАННІ. 1848 Р. САМЕ ТОДІ ПОЕТ НАПИСАВ БЕЗСМЕРТНІ РЯДКИ: «КАРАЮСЬ, МУЧУСЬ, АЛЕ НЕ КАЮСЬ...»

Насамперед, звернімось до матеріалів Шевченкової слідчої справи 1847 р. Не можна оминати ось який доволі примітний факт: Третій відділ (або ж Третє відділення) власної його імператорської Величності Канцелярії (читай: таємна політична поліція) майже негайно після арешту поета 5 квітня 1847 року подало до «высочайших инстанций» «переказ», а точніше, прозовий — і доволі точний — переклад російською таких творів, як «Сон», «Катерина», «Перебендя», «Гайдамаки», «Тополя», «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «І мертвим, і живим...» та низки інших. Поза сумнівом, керівництво III відділу та корпусу жандармів (граф Олексій Орлов, Леонтій Дубельт) дуже уважно ознайомилося з цими перекладами і зробило відповідні висновки (а це були люди по-своєму дуже розумні; вони чудово зрозуміли суть творчості Шевченка, тому й покарали його незіставно жорстокіше, ніж Куліша і Костомарова). Є підстави припускати, що й цар Микола I теж уважно переглянув ці «перекази».

Якими ж були ці висновки? Абсолютно слушними — з погляду інтересів імперії; і подальший перебіг історії України це лише підтвердив. Ось підготовлена на основі цих документів чотири роки по тому (1851 р.) тим самим Третім відділом «Довідка про рядового Шевченка»: «Вірші Шевченка були тим шкідливішими, що він серед друзів своїх зажив слави відомого

письменника і в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство колишніх часів і про можливість України існувати у вигляді окремої держави». Ось де, як кажуть німці, «зарито собаку»! Ось за що Шевченка було піддано десятирічній нещадній «солдатчині» (і все ж таки: «Караюсь, мучуся, але не каюсь!..»).

Ще дуже важливий документ слідства над поетом — це «Протокол допиту» Шевченка у «Третньому відділі власної його імператорської Величності Канцелярії «від 21 квітня 1847 р. Треба, щоб повною мірою зрозуміти зміст запитань інквізиторів та відповідей поета, мати на увазі ось що. Шевченко чудово усвідомлював, що він — сам на сам з таємною поліцією справді всесильного Миколи I, що сподіватися на будь-яку допомогу ззовні не доводиться, що лише «щиросердне каяття» допоможе уникнути найжорстокішого покарання (тим паче що на відміну від дворян Куліша та Костомарова, його соціальне походження було геть іншим, і влада про це чудово знала...). До речі, один із найбільш вражаючих творів із циклу «У казематі» — це Шевченкове звернення «До Костомарова», де поет, побачивши, як його друга Миколу Івановича відвідує мати, «чорніше чорної землі»; «неначе з хреста знята», — щиро дякує Богові за те, що сам він, Шевченко, в іншому становищі: «Ні з ким не розділю мою тюрму, Мої кайдани». Шевченко за все відповідає сам — лише сам...

І ось, пам'ятаючи про все це, читаємо документи вже згаданого допиту. Запитання: «Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против Государя Императора, и до такой неблагодарности, что сверх великости священной особы монарха забыли в нем и августейшем семействе его лично Ваших благодетелей, столь нежно (слово ж яке! — I. С.) поступивших при выкупе Вас из крепостного состояния» (інакше кажучи: «невдячність» Шевченка — улюблений міф наклепників та фальсифікаторів уже протягом 170 років. — I. С.).

Відповідь поета: «Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на Государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел

нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами шляхтичей, и все это делалось и делается именем Государя и правительства». Шевченко, очевидно, чудово розумів, що заявляючи це, він сам визначив свій вирок. І навіть начебто зовні «покаянне» завершення відповіді: «Я всему этому поверил и, забыв совесть и страх Божий, дерзнул писать наглости против моего высочайшего благодетеля, чем довершил свое безумие...» — не змінило суті.

Один із «кирило-мефодіївців», Георгій Андрузький на очній ставці з поетом 15 травня 1847 р. висловив буквально таке свідчення: «Шевченко был неумеренным представителем малороссийской партии в Славянском (Кирило-Мефодіївському. — І. С.) обществе, которая имела целью восстановить Гетьманщину, если возможно, отдельно, а если нельзя, то в Славянщине (Конфедерації Вільних Слов'янських Держав. — І. С.); впоследствии меньше нападал на ляхов и был не прочь от Славянщины; он всех монархистов называл подлецами; побуждал к большей деятельности славянское общество; предложение славянистов издавать журнал на славянских или, по крайней мере, на русском и малороссийском языках с отъездом Шевченко из Киева приостанавливалось, с возвращением его оживлялось; Шевченко из малороссийских гетманов превозносил Мазепу (варто звернути увагу на цю інформацію. — І. С.) и на вечерах у Костомарова читал пасквильные стихи». Відповідь Тараса Григоровича: «Шевченко, сознаваясь в сочинении им дерзких и возмутительных стихах, во всем прочем совершенно отверг показания Андрузского...» — є цілком зрозумілою.

І, як підсумок слідства, доповідь про Шевченка головного начальника Третього відділу графа Олексія Орлова, адресована цареві Миколі І, про визнання поета: «Художник Санкт-Петербургской академии художеств Тарас Шевченко, вместо того чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившем его выкупить из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом (так: мнимом! — І. С.) порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольнице казачества, то с невероятной дерзостью изливал клеветы и желчь на

особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей со слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, и потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен Гетьманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства». І далі, як підсумок слідства: «По возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он (Шевченко. — І. С.) должен быть признаваем одним из важных преступников. По высочайше утвержденному решению (про жоден суд і не йдеться. — І. С.) постановлено: Шевченко определить рядовым в отдельный Оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». Так було вирішено долю великого Поета, і кожен, хто прочитає книжку «Слідчо-наглядів справи Тараса Шевченко», дізнається про безліч документів, які проливають світло на цю розправу.

Слідство над Шевченком — це окремий, величезний корпус архівних матеріалів, що включені до книжки. Але досить обширний сегмент видання, про яке ми розповідаємо, становлять також документи, пов'язані з наглядом за Шевченком у період після його звільнення — буквально до останніх місяців і тижнів його життя. Тут і архівні матеріали про останнє відвідання поетом України (літо-осінь 1859 р.), стеження за ним та сумнозвісної «справи про богохульство» Шевченка. Тут і чимало інших досить цікавих матеріалів.

Так, ми читаємо, що на Тараса Шевченка після смерті Миколи І (лютий 1855 р.) амністія щодо політичних в'язнів не поширювалася, і лише 1 травня 1857 р. завдяки клопотанню друзів, через звернення самого Шевченка до віце-президента Академії мистецтв графа Федора Толстого й до інших впливових осіб було видано офіційний дозвіл на його звільнення. Але це звільнення Шевченка зовсім не означало, що за ним припинився нагляд. Навпаки! Коли поет прибув до Москви (початок 1858 р.), канцелярія московського військового

генерал-губернатора порушила проти нього «наглядову справу» — чиновники щосили прагнули, аби Шевченко вчасно отримав заборону на проживання в «першій столиці» та Московській губернії. Але у долі Шевченка взяла участь президент Академії мистецтв, велика княгиня Марія Миколаївна, яка через той же Третій відділ добилася дозволу, щоб Шевченко мав змогу переїхати із Москви до Петербурга і мешкати там, удосконалювати майстерність живопису й відвідувати класи Академії. Але умовою і наслідком дозволу було те, що суворий поліцейський нагляд просто переносився у стіни самої Академії, керівництво якої зобов'язувалося пильно спостерігати, аби Шевченко не обернув свій талант «на зло»...

Шевченко невичерпний, і щоразу, коли заглиблюєшся думками в його життя і творчість, постає дедалі більше нових запитань. Ось, наприклад: він ще 1847 року, як про це написав Третій відділ у своїх документах, дійшов висновку про можливість існування України як незалежної держави, — а тим часом керманічі Центральної Ради й 70 років по тому плекали ідею «федеративних зв'язків» з Росією. Це — про роль особистості в історії. Отже, ця книжка дає величезну поживу для роздумів, за що маємо щиро й глибоко подякувати авторському колективу.

Ігор СЮНДЮКОВ, «День»